

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ: САТЫЛЫ-КЕШЕНДІ ТАЛДАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Саткенова Ж.Б.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті

Тірек сөздер: тілдік талдау, технология, сатылай-кешенді талдау технологиясы, оқыту әдістемесі, т.б.

Тілдік талдау немесе лингвистикалық талдау – тіл бірліктерінің сипаттамаларын, заңдылықтарын, ерекшеліктерін, бөліну жолдарын, бір-бірімен байланысу амалдарын ажыратып саралау. Бұл мәселенің күрделілігі – оны оқыту, үйрету әдістемесін, технологиясын қалыптастыруда. Бүгінгі таңда тілдік талдау үлгілері, тілдік талдауды жүргізу жолдары – назардан тыс қалып келе жатқан мәселе. Себебі тілдік талдаудың қажеттілігі, маңызы мен оны жетілдіру жолдары, оның технологиялық жақтан әдістемелік жолдарын ұсыну толық өз мәнінде шешімін таппай келеді. Бұл мәселенің өзектілігін назарға алып, алғаш тілдік талдауды технологияландыруды ұсынған, бұл жолда жемісті еңбек етіп, бірқатар жетістіктерге қол жеткізген – педагогика ғылымдарының докторы, профессор Н.А.Оразахынова. Әдіскер-ғалымның тілдік-кешенді талдауды жетілдірудегі «Сатылай кешенді талдау технологиясының» алатын орны ерекше. Қазақ тілін оқыту әдістемесінде тіл бірліктерінің теориялық мәселелерін сатылы құрылым арқылы үйрететін тұңғыш төл технологиямыз дүниеге келді.

Қазақстан Республикасы әлемнің білім беру кеңістігінде өз мақсат-мұраттарын анықтап алған, бәсекеге қабілетті мемлекет ретінде танылуы үшін оқыту, білім беру жүйесінде көптеген талап-міндеттерді жүзеге асыруды көздейді. Жаңа сапалық білімді қалыптастыру да оқыту үрдісіндегі ғылыми-әдістемелік жетістіктермен байланысты болмақ. Оқыту үрдісіне инновациялық технологияларды енгізу арқылы білімдік тұрғыдан жан-жақты қаруланған, өмірлік қажеттіліктерін жүзеге асыра алатын дербес интеллект иесін, әлеуметтік тұлғаны қалыптастыру да келелі мәселелердің бірі.

Жаттығуларды орындатудағы бірден-бір мақсат тіл дамытумен байланысты болғандықтан, Б.Ш. Кәтенбаева «Тіл ұстарту жұмыстары бойынша методикалық нұсқаулар» деген еңбегінде үйренушінің жеке қабілеттерін ескерудің қажеттілігіне назар аудартады да, «*Тіл дамыту жұмыстары* – оқулықтардағы тілдік материалдар негізінде оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне қарай, педагогикалық принциптермен тығыз байланыста жүргізілетін практикалық жұмыстар. Оқушының ой-өрісін кеңейту, дүниетанымын, көзқарасын қалыптастыру, сөздің мағынасын дұрыс түсініп орынды қолдана білуге тәрбиелеу, сөйлеу, жазу дағдыларын жетілдіру жұмыстарының бәрі де тіл дамыту мәселесіне келіп саяды» [1, 3-б.] деген тұжырымға келеді.

Ал, тіл дамыту жаттығулары сөйлеу дағдыларымен бірге грамматикалық дағдыны да қалыптастырады. «Грамматикалық дағды – сөйлеу-сөйлесу барысында өзі үйренген грамматикалық тұлғаларды дұрыс, қатесіз жұмсай білу қабілетінің қалыптасуы. Грамматикалық дағдыны толыққанды меңгерудің кезеңдерінде тілді үйренуші ең алдымен: а) модельді қабылдайды; ә) аналогия бойынша модельге ұқсас үлгі жасайды; б) өзі білетін үлгіні сөйлеу үдерісінде пайдаланып, сөйлем, тұтас мәтін жасауға ұмтылады» [2, 9-б.]. Яғни сауаттылықты арттыру жұмыстарын ұдайы жүргізіп отыру көптеген мәселелердің шешімін табуға көмектесетіні анық.

Субъектінің даралық тұлғасы мен ерекшеліктерін ескеру де заман талабынан туындаған қажеттілік. Басқаша айтқанда, *жеке тұлғалық ерекшеліктерді назарға алу ұстанымы* психологиямен ұштасады. Бұл тұста, Ә.Алдамұратовтың «Оқушылардың грамматикалық ұғымдарды меңгеру психологиясы» еңбегі осы жайтты басты нысанға алып, грамматиканы меңгеруде психологиялық фактордың әсерін нақтылап өтеді [3]. Себебі грамматиканы ұғынып-түсінуде шәкірттің көңілі, ынта-зейіні, жас ерекшелігі көбіне-көп ескерілмей жатады. Автор грамматиканы тіл білімінің күрделі салаларының біріне жатқызады да, «грамматикалық қағидалар – белгілі бір жүйедегі заңдылықтар. Ал мұндай заңдылықтар абстракті ой арқылы жалпы сипатта екеніне оқушылар ақыл-ой зердесімен жете түсінбейді. Грамматикалық заңдылықтар адамның ақыл-ой әрекеттері болып табылатын *талдау* (анализ), *біріктіру* (синтез), *салыстыру* (нәрселер мен құбылыстардың біріне-бірінің ұқсастық, айырмашылық белгілеріне сәйкес ажырата білу), *абстракциялау* (деректі нәрселердің белгісіне қарап, олардың жалпы, ортақ, мәнді белгілерін ашып көрсету, сезім арқылы танылмайтын қасиеттерін ашып көрсету, *жалпылау* (бір тектік дара нәрселер мен құбылыстарды тектік жалпылығы кең белгі-қасиеттерге әкеп балау) сияқты операцияларды, ойлау тәсілдерін кеңінен қолданып отыруға жаттықтырып, оларды өрістетуге жете көңіл бөлінбейді» деп топшылайды [3, 34-б.]. Біз бұл тұжырымды қолдай отырып, айтылған мәселелердің орындалмауының себебі оқыту үрдісіндегі мақсаттылықтың жоқтығы, «Нені не үшін үйретеміз?» деген сұраққа жауаптың табылмауы, ойлау операцияларын дамытушылық міндетінің дұрыс жолға қойылмауы деп нақтылаймыз.

Тілдік талдауды «ізгілендіру» ұстанымы талдауға алынған мысалдардың өміршеңдігін көздеп, үйренушінің дүниетанымын кеңейтуге, рухани жан-дүниесін байытуға себепкер болуы қажет. Ғалым Л.Н.Ермағанбетованың: «Жеке тұлғаның сапалық көрсеткіштерінің бірі – ізгілік қасиеттердің болуы» [2, 3-б.] деуі де қоғамда өз орнын тапқан, адамгершілігі мол, өзін және өзгені сыйлай алатын ақыл-парасатты тұлғаны тәрбиелеу бүгінгі күннің кезек күттірмес келелі мәселелерінің бірі екендігі анық және бұл қағиданы естен шығармағанымыз дұрыс.

Грамматикалық талдаудың қажеттілігін Ә.Ермеков шәкірттердің сауаттылығын арттыру мен сөйлеу дағдыларын жетілдіру деп санайды да, грамматикалық талдаудың келесідей келелі міндеттерін көрсетеді:

а) Грамматикалық талдау мұғалімнің үйрететін грамматикалық мағлұматтарын, ережелерін, анықтамаларын оқушыларға жақсы және тез түсіндірудің қолайлы тәсілдерінің бірі болу керек;

ә) Грамматикалық талдау оқушылардың әр түрлі грамматикалық құбылыстарды, қала берді, жалпы тілдік категорияларды талдай аларлық қабілетін арттыруға міндетті;

б) Грамматикалық талдау оқушылардың логикалық ойлауын жетілдіруді көздеуге, олардың ана тілінен алған білімдерін өмір мүдделерінің талаптарына лайық, саналы пайдалана білуін көздеуге міндетті;

в) Грамматикалық талдау өткенді қайталап, грамматикадан (жалпы ана тілінен) алған білімдерін тұрақты ету бағытындағы өте икемді әдістердің бірі болуға тиісті;

г) Оқушылардың емлелік және тыныс белгілері жөніндегі мағлұматтарын дәйекті түрде тұрақтандыру үшін де грамматикалық талдау қолданылуға тиісті [4, 14-б.].

Сонымен, автордың пікірін түйіндесек, грамматикалық талдауды жүргізуде мынадай қағидалар басты негізге алынады:

➤ *Тиімділік (оңтайлылық) ұстанымы;*

➤ *Білімді тұрақтандыру ұстанымы мен сауаттылықты арттыру ұстанымы;*

➤ *Логиканы дамытушылық ұстанымы;*

➤ *Білімді өмірмен байланыстыру ұстанымы.*

Тиімділік ұстанымы бойынша үйренушінің берілген талдау үлгісін тез қабылдап ұғынуға, түсінуге жеңіл боларлықтай, оны әрі қарай дамыта алатындай жағдайда болуы тиіс. Келесі талдауларды жүргізгенде, еш қиындықсыз есіне оңай түсіретін, бірден өз қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын дәрежеде болуы керек. Тілдік талдаудың мақсат-міндеттерін де үйренуші алдын-ала түсінгені жөн. Яғни талдау тек баға алудың немесе өтілген материалды қаншалықты меңгергенінің көрсеткіші емес, бұдан шәкірт өз мүддесіне жарата алатындай не алады, оны әрі қарай қандай мақсатта қолдана алады деген сұрақтардың жауабы түрінде көрінуі тиіс. Біз бұрынғы догмалық сипаттағы оқу жүйесінен түгелдей арылып, жаңа сапалық деңгейге өту керекпіз.

Білімді тұрақтандыру ұстанымы бойынша теориялық материалды практикамен ұштастыру міндеті көзделеді, әрі практиканың негізінде автор грамматиканы жетік игеру мен талдауды жүргізу барысында *сауаттылықты арттыру ұстанымының* жүзеге асатындығын меңзейді. «*Сауаттылық – грамматиканың, орфография мен пунктуацияның ережелері мен заңдарын жете білудің нәтижесі*» [5, 24-б.]. Яғни «Синтаксисті оқытқанда орфографияны үйрету жөнінде» деген әдістемелік құралда: «Орфографиялық және пунктуациялық сауаттылық оқушылардың тіл мәдениетінің, ой-өрісінің, сөз байлығының қандай дәрежеде екенін көрсетеді» [5, 34-б.] десе, ал «Фонетиканы оқыту және озат тәжірибе» деген еңбекте: «Тілде бір ереже мен екінші ереже байланысты болып отырады. Грамматикалық ережелерді білмеу, сөйлемдегі мағыналық қарым-қатынастарды түсінбеу орфографиялық

кателерге соқтырады. Егер оқушы бастауыш пен баяндауыштың қай сөз таптарынан болатынын жетік білмесе, бастауыштан кейін қандай жағдайда сызықша қойылатынын ескермейді» [6, 37-б.] деп дұрыс көрсетеді. Сол себепті, сауатты адамда тіл мәдениетінің деңгейі жоғары болатындығы анық.

Логиканы дамытушылық ұстанымы шәкірттің рефлексиялық ойлауын қалыптастырып, дұрыс жолдың, дұрыс шешімнің анығына жетуге ықпалдасады.

Білімді өмірмен байланыстыру ұстанымы бойынша тілдік фактілерді айналадағы құбылыстармен, өмірмен байланыстыра қарау міндеті көзделеді. Яғни айналадағы қоғамдық өзгерістер, жаңалықтар үйренушінің назарынан тыс қалмауы керек. Бұл субъектінің белсенді өмірлік позициясын қалыптастырумен бірге айналадағы қоғамдық өзгерістер жайында хабардар, дүниетанымы кең әлеуметтік тұлға болуына әрекеттеседі. Мәселен, М.Әлібаеваның «Витагендік оқыту технологиясында» газет мәтіндерімен түрлі жаттығулардың негізінде жұмыс істеу көзделген. Автордың айтуынша, үйренушілер грамматикалық дағдыларын қалыптастырумен бірге, нәтижесінде елімізде болып жатқан саяси, мәдени, экономикалық мәселелер жайында хабардар болады [7, 252-б.]. Сол себепті, тілдік материалдарды өмірмен байланыссыз жүйеде қарастыруға болмайды.

Тілдік құбылыстардың тереңіне үңілген сайын жаңаша ізденістер мен ілгерілеушілікке жолығатынымыз айқын. Бұл дегеніміз – зерттеушілік ғалымдыққа апарар тура сара жол. Профессор Н. Оразақинованың ұсынған «ықшамдау» принципімен берілген сөйлемге сатылы-кешенді талдау жүргізу технологиясы – білімгердің қазақ тілінің салалары (фонетика, лексика, морфология, сөзжасам және синтаксис) бойынша алған теориялық білімдерін тәжірибемен ұштастыратын ең озық технология болып саналады. Тіл білімі жеке-жеке салалары бойынша сөзге сатылы талдау жасауды меңгерген білімгер, ықшамдау принципі арқылы берілген сөйлемге синтаксистік ерекшеліктерден бастап, морфологиялық, лексикалық және фонетикалық ерекшеліктерді талдауға мүмкіндік алады. Ол үшін төмендегі сызба үлгісін пайдаланады:

«Ықшамдау» принципімен сатылы-кешенді талдау үлгісі

→ 1. **Синтаксистік талдау**, нысаны – сөйлем, сөз тіркесі:

- а) сөйлемнің айтылу сазы мен мазмұнына қарай;
- ә) құрылысы;
- б) сөйлем мүшелері;
- в) сөз тіркестері;
- г) сөздердің байланысу түрлері;
- д) сөздердің байланысу тәсілдері.

→ 2. **Морфологиялық талдау**, объектісі – сөйлем құрамындағы сөз

- а) сөз құрамы;
- ә) сөз тұлғасы;
- б) сөз құрылымы;
- в) сөздің лексикалық мағынасы;
- г) сөздің грамматикалық мағыналары:
 - жалпы грамматикалық мағына;
 - категориялық грамматикалық мағына
 - қатыстық грамматикалық мағына;
- ғ) грамматикалық сұрағы арқылы сөз табына қатыстылығы;
- д) сөз табының семантикалық топтарына қарай бөлінісі.

→ 3. **Лексикалық талдау**, нысаны сөйлем құрамындағы сөз мағыналары:

- а) Сөздің атауыш (номинатив) немесе тура мағынасы;
- ә) Сөздің шығу тегіне байланысты туған мағынасы:

Түпкі мағына

Туынды мағына:

- көп мағыналы сөз;
- омоним;
- синоним;
- антоним;
- кірме сөздер (араб, парсы, т.б.);
- табу;
- эвфемизмдер;
- дисфемизмдер.

б) Сөздердің тіркесу сипатына байланысты туған мағыналары:

- сөздің еркін мағынасы
- фразеологиялық байлаулы мағынасы
- синтаксистік шартты мағынасы

в) Сөздің стилистикалық қызметіне байланысты туған мағыналары:

- бейтарап мағына
- бейнелі мағына (троп пен фигуралардың түрлері)

- терминдік мағына

→ 4 **Фонетикалық талдау**

- а) сөздердің айтылу, жасалу, жазылу жолдары
- ә) буын, оның түрлері
- б) екпін
- в) үндестік заңы, буын үндестігі
- г) дыбыс үндестігі (ілгерінді, кейінді, тоғыспалы ықпал)
- д) дыбыстарға мінездеме беру.

Қорыта келгенде айтарымыз, талдау үлгісі пайдаланған білімгер бір сатыдан келесі сатыға өте отырып, сөйлем құрамындағы сөздердің синтаксистік, морфологиялық, лексикалық, фонетикалық ерекшеліктеріне жан-жақты тоқталады. Теориядан алған білімін пысықтайды әрі жадысында ұзақ сақтауға мүмкіндік туады. Тіл білімі салаларының байланысын толық меңгереді, жүйелілікті, нақтылықты үйренеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кәтенбаева Б.Ш. Тіл ұстарту жұмыстары бойынша методикалық нұсқаулар. – Алматы: Рауан, 1991. – 102 бет.
2. Әдістеме әлемінде. Ғылыми-әдістемелік жинақ. – Алматы: Сардар, 2008. – 368 бет.
3. Алдамұратов Ә. Оқушылардың грамматикалық ұғымдарды меңгеру психологиясы. – Алматы: Мектеп, 1983. – 52 бет.
4. Ермеков Ә. Грамматикалық талдау. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1958. – 56 бет.
5. Ұйықбаев И.Қ. Синтаксисті оқытқанда орфографияны үйрету жөнінде (мұғалімдерге көмекші құрал). – Алматы, 1963.
6. Ұйықбаев И.Қ. Фонетиканы оқыту және озат тәжірибе (инструкциялық-методикалық нұсқаулар). – Алматы, 1965.
7. Әлібаева М. Витагендік оқыту технологиясы арқылы кәсіби қазақ тілін оқытуда қолданылатын жаттығулар // Профессор А.Ысқақов және ұлттық педагогика. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2010. – 360 бет.